

NOTE LEXICAL-ETIMOLOGICE

IULIA MĂRGĂRIT

ARHALIÓS. Adjectivul variabil din titlul notei, cules din fosta regiune Pitești, pentru rubrica „Glosar regional” din LR (VIII, 1959, nr. 6, 54), semnifică [referitor la oameni, fig.] „vijelios; tare nebunatic” [sic!]. Absent din dicționare și din alte glosare, termenul poate fi corelat cu virtuale baze derivatice aparținând lexicului dialectal, *aralie*, *haralie* „vijelie, furtună”. La rândul lor, ca formații inedite, specifice ariei sudice a dacoromânei, numele menționate au făcut obiectul unei note (Mărgărit, ISE, 25-26), fiind considerate, după modul de formare, creații analogice. Punctul de plecare propus, lexemul *ală*, var. pentru *hală* „vânt mare, furtună groaznică; monstru, duh necurat” (v. DA s.v. *hală* 4.), valorificat, după sinonimul *vijelie* (cf. expresiile similare *a veni ca hala / a veni ca vijelia*), ar fi dus la rezultatul **alalie*, **halalie*. Prin disimulare consonantică [l] – [l] > [r] – [l], s-ar fi ajuns la variantele *aralie*, atestată în CV, III, 1951, nr. 1, 35 pentru Roșiorii de Vede, iar mai târziu, pentru Teleorman (DGS s.v.) și, respectiv, *haralie*, înregistrată recent la românii din Bulgaria: *Noi sântem păsați de așa haralii mari, în valea asta a noastră* (Budiș 2001, 67). De la o virtuală variantă creată prin metateză, *arhalie*, s-ar fi putut desprinde derivatul *arhalios* „vijelios”, cu sens propriu și figurativ.

BĂRBĂTÓI. Termenul cu sensul „soț, bărbat”, din titlul notei, a fost întâlnit în cercetările dialectale efectuate în comunitățile românești din Transnistria (localitățile Handrabura și Tocila), precum și în acelea din bazinul Donului (Martănoșa): *Bărbătoiu-i mai slab la jaludoc* [= stomac]!. În *Dicț. dialectal*, 114 același termen apare și cu alte accepții: 1. „soț”. 2. „bărbat, în opoziție cu femeie”: *Să duc și din bărbătoi, da mai puțin* [la șezătoare], *fimei mai mult*. 3. augmentativ de la *bărbat*. 4. „bărbat, om, în general”. 5. [ironic] „om scund”.

Pentru derivatul înregistrat în cele două surse, propunem două baze derivatice distincte, în combinație cu același formant. Astfel în cazul *bărbătoi* „soț”, în opoziție cu *femeie* „soție, nevastă”, avem în vedere formația derivativă învechită: *bărbătoaie*, notat cu semnul grafic corespunzător arhaismelor în dicționarul-tezaur (cf. cazul similar: *omoi, omoaie*), care, după DA, reprezintă un termen perpetuat din Biblie: *Atunci Dumnezeu a zis „Adame, Adame, acesta se va chema bărbătoaie”* (S. Fl. Marian, citat preluat în DA după TDRG). Fiind vorba de creațiunea divină a perechii pentru viitorul cuplu uman, înțelesul derivatului este

foarte clar. Ulterior, de la *bărbătoaie*, f. pentru *bărbat*, s-a creat masculinul corespunzător și din punctul de vedere al formantului: *bărbătoi*.

Prin urmare, în cazul derivatului *bărbătoi*, sensurile 1. „bărbat, soț”. 2. „bărbat în opoziție cu femeie” descind de la baza *bărbătoaie*, în timp ce augmentativul se revendică de la baza *bărbat*.

BOLOCÁN. Cu precizarea „ieșit din uz” și înțelesul „monedă de aramă, gologan”, termenul menționat în titlul notei a fost inclus în Gl. Argeș, 19: *La anul și la mulți ani! / Și un pumn de bolocani!* După toate probabilitățile, *bolocan* reflectă rezultatul unei contaminații sinonimice *ban + gologan* > **bologan*, mai apoi prin disimilare [b] – [g] > [b] – [c]: *bolocan*. De fapt, anterior, termenul a fost atestat, în varianta primară creată în urma presupusei contaminații, pentru Ilfov: *Pune un șervet pân coada doniții și pune câțiva bologani în doniță* (GN, I, 185/I), dar și pentru Dâmbovița (Conv. lit., XLVI, 731). DA a introdus varianta, fără comentarii asupra modalității de creare, s.v. *gologan*, iar CADE a înregistrat-o pentru Oltenia.

BOMBONĂREĂSĂ. Cu înțelesul „lucrătoare într-o fabrică de bomboane”, *bombonăreasă* a fost prezentat în „Note lexicologice” din LR, X, 1961, nr. 3, 231. Autorul îl explică etimologic prin analiza „*bomboană* + suf. *-ăreasă*”. În locul acestei propuneri, preferăm soluția *bombonar* + suf. *-easă*, cu atât mai mult cu cât termenul-bază derivativă a fost atestat pentru limba standard (v. MDA s.v.), dar și la nivel dialectal (v. Gl. Dobr. /pct. 883: *Veneau din Babadag, veneau de pe la Tulcea bombonari din ăia [...], altu striga „hai la bomboane!”*, *altu zicea „hai cu șecheru!”* – Enisala, Tulcea). De altfel, același autor a explicat mai departe, în cuprinsul articolului, conform propunerii noastre, alți termeni selectați pentru „notele lexicologice”, prezentate în aceeași rubrică: *olăreasă* < *olar* + suf. *-easă*; *săpunăreasă* < *săpunar* + suf. *-easă*.

BORCOIÓS. Cu înțelesul „cețos, umed, închis”, adjectivul variabil menționat în titlul notei figurează în Boceanu, Gl., 3: *Borcoioasă vreme mai e și azi!* A fost preluat în MDA, fără să i se identifice originea. Dat fiind semantismul termenului, precum și forma, considerăm că este vorba de un derivat de la baza *burhai* „ceață, pâclă” (v. DA s.v. *bură*, iar *infra*, nota *Burhală, burhai*). Virtualul adjectiv *burhăios*, în urma unor modificări fonetice repetate: *borhăios*, asimilare vocalică regresivă totală [o] – [ă] > [o] – [o]: *borhoios*, tratamentul laringalei [h] > [c], frecvent în aria sudică (cf. *hoinări* > *coinări*, v. Gl. Munt. s.v.), ar putea reprezenta punctul de plecare pentru „rezultatul” *borcoios*.

BURHÁLĂ, BURHÁI. DA a inclus *burhală* „ploaie mărunță cu atmosferă neguroasă” s.v. *bură*, fără nicio indicație referitoare la origine, conform organizării articolului: unica soluție etimologică fiind rezervată cuvântului-titlu. Formal, termenul sugerează rezultatul unei contaminații cvasisinonimice: *bură* „ceață, negură, ploaie mărunță” + *hală* „vânt mare însoțit de grindină” (v. DA s.v. *hală* 1.). Mai apoi, ar fi fost posibil ca ipoteticul *burhală*, sub influența termenului general *ploaie*, în contexte propice, să se fi remodelat în *burhaie* (cf. *burhală de ploaie*,

îmbinare necesară pentru transparența lexicală a determinatului), unde, apropierea dintre termeni, în cadrul aceleiași sintagme, în pofida redundanței, ar fi putut favoriza modificarea *burhală* > *burhaie*. Prin aspect, acesta din urmă ar fi fost susceptibil de interpretare numerică și, fiind considerat plural, s-ar fi refăcut singularul corespunzător: *burhai*. Un fragment precum *În cel burhai de ploaie* (Păsculescu, *Lit. pop.*, 68) ne-a întărit convingerea în posibilitatea creării acestuia într-un astfel de context. O atestare recentă a aceluiași termen susține semantic filiația propusă: *burhală* > *burhaie* < *burhai*: *Am mai pățit o dată: eram la câmp, mă dusesem c-un vecin d-aicea ... ș-a venit un burhai de ploaie ... și noi am tras căruțele amândoi ș-am împiedicat caii* (TDM, III, 879, pct. 851, Făcăieni, Ialomița). Conform relatării, modificarea atmosferică survenită, ca formă de manifestare, amintește posibila relație cu *hală* 1., sub aspect semantic, cu *bură*, absorbit ca înțeles, cel puțin în cazul evocat.

ÎNCĂLȚEI. Termenul, cu înțeles deductibil, se întâlnește în texte provenind din Bucovina: *Îi făcea în fiecare zi câte un rând de haine, câte o pereche de încălței* (Sbiera, *Povești*, 139). DA înregistrează termenul s.v. *încălța* fără să îl explice, iar MDA propune combinația hibridă „*încălța* + *-ei* (pl. lui *-el*)”. S-ar părea că este vorba, mai degrabă, de o formație analogică după sinonimul *iminei*, împrumut de origine turcă, atestat pentru graiurile din Bucovina în scrierile folcloristului S. Fl. Marian (*Înmormântarea*, 62), dar nu numai (v. DA s.v.): *Se încălță apoi cu iminei galbeni sau cu meși negri de mort*. Prezența termenului comentat într-un text folcloric, unde se face trimitere la capitala țării, ne întărește convingerea în legătură cu „modelul” avut în vedere, știut fiind faptul că în București, pentru o anumită epocă, articolele de îmbrăcăminte și încălțăminte veneau din Orient: *Al nostru tânăr împărat / ...A trimis soli domnești [...]/ După haine strămoșești .../ Ușurele la purtat / Și-ndemână la primblat ... / Încălței de București, /C-a cu ei să dănțuiești!* (Sevastos, *Nunta*, 393).

ÎNHĂIMURĂ. Verbul reflexiv anunțat, însemnând „a (se) îmbrăca cu haine multe, a (se) înfolfoli”, după DA, cu răspândire în Muntenia, Brașov, cu ilustrări din Mușcel și Vălenii de Munte, nu are o etimologie certă, drept pentru care se limitează la indicația „cf. *înhăibăra*” ori „*hăibăra*” (MDA). Acesta din urmă, cu sau fără prefix, reprezintă o formație analizabilă, punctul de pornire după același dicționar, fiind *haibăr*, cu înțelesul „haină largă și lungă până-n pământ” (atestat în scrierile lui Rădulescu-Codin), iar *înhăibăra* însemnând, evident, „a se îmbrăca cu un *haibăr*”. La rândul lui, *haibăr*, tot după DA, preluând punctul de vedere susținut de Pascu (*Etimologii*, 64-65) „pare a fi o fuziune din *haină* + *laibăr*”.

Obiecțiile noastre se referă la următoarele:

– baza derivativă cunoaște o răspândire mult prea limitată pentru a justifica descendența verbului *înhăimura*, cu o răspândire mult mai largă;

– semantic, filiația *înhăimura* < *înhăibura* < *haibăr* nu se justifică suficient, deoarece *înhăibăra* (refl.) înseamnă „a (se) îmbrăca cu *haibăr*, față de semantismul cunoscut al variantei impuse „a se îmbrăca cu haine prea multe, a se înfolfoli” (Bărbuț, *Dicț. olt.*, 113).

Din acest motiv, propunem o altă soluție, bazată pe valorificarea figurativă a potențialului *înămurat* (< *în* + *hamuri* [fig.] „aflat în stare de incomoditate cu multe articole de îmbrăcăminte asupra sa, neavând prea mare libertate de mișcare, aidoma unui cal constrâns în harnașament”). Prin corelare, inevitabilă, cu termenul generic *haine*, verbul corespunzător, *înămura* ar fi putut deveni *înăimura*. Dacă punctul de plecare ar fi fost pl. *hăinuri* (v. Gl. Munt. s.v.; TDM, I, 189, pct. 757 – Olanu, Vâlcea: *Dimiile ... făcea bărbații hăinuri*), mai apoi, prin apropiere de *ham(uri)*, ca similitudine a disconfortului, s-ar fi ajuns la același rezultat;

– *înăimura* a fost atestat și cu înțelesul „înăma” (Bărbuț, *Dicț. olt.*, 113), fapt ce pledează, mai degrabă, pentru analiza propusă în explicarea originii acestuia: *în* + *hamuri*.

JOSORÎT. Participiul din titlul notei, având înțelesul „decăzut, înjosit” se întâlnește în scrierile lui I. L. Caragiale (*Opere*, 4, 363): *După toastul lui Buzeanu, un om de inimă nu poate ieși din teatru fără să se împace, ba oarecum să simpatizeze, cu distinsa damă de lume și cu bețivul josorât de cârciumă.* Dintre dicționare, SDLR înregistrează termenul și în varianta cu prefix: (*în*)*josoresc* s.v. *înjosesc*, evident pe baza semantismului comun, asupra etimonului nefăcându-se aprecieri. Atestarea verbului cu prefix în opera lui Duiliu Zamfirescu (*Viața la țară și Tănase Scatiu* [1957], 313), confirmă circulația acestuia: *Aerul de groază al celor dinprejur, înjosorau oarecum recea frumusețe a morții.* De altfel, DA, la rândul lui, înregistrează ambele verbe (simplu și cu prefix), precum și ambele variante de conjugare (I și a IV-a), cu semnificativitatea și cu mențiunea „la unii scriitori din a doua jumătate a veacului trecut; ieșit din uz”. În privința originii, DA explică *înjosori* „derivat din *în jos*, după modele ca *ajutora*, *ajutori*”, având în vedere exclusiv criteriul formal, iar MDA înregistrează exclusiv *josora* cu „etim. nesig.”. Subscriem la calitatea de formație analogică, dar presupunem implicarea criteriului semantic. Astfel, avem în vedere modelarea analogică după sinonimul *micșori* (v. DLR s.v. *micșora*, învechit și popular): *Ce voi micșurați pe surumani ...* (v. DLR s.v. V.1.). *El aude pe toți vorovind și mirându-se cum o kneajină însămnată ca Ghiculeasa și știută la toată lumea de cinstită, se poate micșura până la atâta de primește în adunarea ei o asămenea categorisită damă precum medelnicereasa* (Teodor Vârnav, *Istoria vieții mele*, Chișinău, 2007, 54). În același sens, readucem în atenție Costinescu, *Vocab.* care avansase ipoteza contaminării *înjosi* + *pogorî*, mult mai aproape de adevăr, dar nevalorificată de dicționarele ulterioare: *Cum să se pogoare la un fecior simplu de la țară* (I. Agârbiceanu în DA s.v. *coborî* II.7.). În aceeași măsură, în contaminație ar fi putut să fie atras și *coborî*: *Nu mă voi coborî niciodată până acolo, încât să joc ca bețivii* (*ibid.*).

PLĂCINTÓR. Termenul anunțat, „prin Maram. și prin nord-vestul Transilv.”, înseamnă „sucitor pentru întins foi de aluat” (după DLR, s.v. 1.) dar, mai exact, pentru a exprima fără echivoc baza derivativă, respectiv preparatul la a cărui realizare servește, se impune precizarea „sucitor pentru întins foile de plăcintă”. Ca origine, dicționarul indică analiza *plăcintă* + suf. *-tor*. Soluția

menționată întâmpină dificultăți atât de ordin formal, cât și de compatibilitate: temă nominală /afix verbal (cf. Magdalena Popescu-Marin 1962, 179).

Întrucât *plăcintor* dublează ustensila casnică numită *sucitor*, presupunem că rolul acesteia din urmă nu poate fi ignorat în modelarea cuvântului în discuție. De aceea considerăm *sucitor* ca punct de plecare și model analogic în crearea unui termen cu transparență lexicală deplină din punctul de vedere al produsului finit. Corelarea *sucitor/plăcintă* a dus la apariția derivatului analogic *plăcintor*.

PLEBECÍST. Adjectivul variabil anunțat, întâlnit în graiurile muntenești (v. ALRR–Munt. și Dobr., I, h. 60/pct. 748, 894; *ibid.* h. 61/pct. 894, cu var. *plibecistă*, *ibid.*/pct. 748) se explică prin etimologie populară, neologismul *tebecist* fiind corelat cu numele organului implicat (*plămâni*) pentru ca derivatul nou-creat să dobândească verosimilitate și claritatea necesară. Eventuala disfuncție prin confuzie cu variante ale neologismului *plebiscit* nu are loc, acesta din urmă nefiind cunoscut în lexicul dialectal.

SLĂBICIÚNE. Termenul definește I.1. „starea de a fi *slab* în opoz. cu *gras* (v. DLR s.v.1.), cu *puternic* (s.v. 2.), cu *virtuos* (s.v. 3.), față de obiectul sau persoana iubită (s.v. 4.), de a avea defecte, cusururi (s.v. 5.), de a nu corespunde, de a nu avea competența de ... (s.v. 6.), de a avea precară situația economică, politică, militară etc. (s.v. 7.), de a fi sărac (s.v.8)”; II „starea unei soluții lipsite de concentrație”. Etimologic DLR, Pascu, DEX, MDA consideră termenul un deverbal, punct de vedere discutabil. Baza derivativă avută în vedere consecvent, în cazul formațiilor create în vocabularul din aria sudică, pe care le semnalăm, este adjectivul: *goliciume* < *gol*, *deșertăciune* < *deșert*, chiar *amărăciune* se explică în DEX prin *amar* „gust amar, la propriu, și la fig., și cu stare de amăreală”. Reguliile formale și semantice trimit spre o bază adjectivală. Sensurile recent înregistrate 1. „carne slabă” (Gl.Munt./pct 767, 812: *Fac tobă, da! Cu ureche, cu ficat, cu șorici, cu grăsime, cu slăbiciune* pct. 812, Gheboiaia, com. Finta, Dâmbovița. Gl. Olt./pct. 992: *Apoi dacă-i tocăm slăbiciunile, facem trandafiri, le zicem noi cărnați* – Băbiciu, fostul raion Caracal). 2. „apă fără sodă adăugată săpunului la fiert, în opoziție cu *tărime*” (Gl. Olt./pct. 977: *Pui și din tărime o troacă și din slăbiciune, din apă, știi, care n-are sodă*, Urzicuța, fostul raion Băilești) atestă faptul că în crearea derivatelor s-a avut în vedere trăsătura, însușirea *slab*, cu diverse accepții, și nu acțiunea *slăbi*.

TĂIOÁSĂ, BRÂNZĂ ~? Determinantul din sintagma-titlu apare într-un text cules din Trăisteni, com. Valea Doftanei, Prahova: *Cașcavelele să face altfel* [decât brânza]. *Când pune cașu la dospit, îl lasă mai puțin și îl opărește, îl taie fâlii-așa, bagă o bucățică mică ... în apă călâie-așa, că dac-o fierbe rău, iese cașcaveaua mai tăioasă. Dacă e cașu un pic mai dospit și apa mai călâie-așa, nu chiar fierbinte, iese [cașcavalul] mai cu grăsime mai multă-n el* (TDM, I, 219, pct. 708). Înțelesul deductibil din fragmentul citat: *tăioasă* „uscată, aspră, fibroasă” este subliniat, prin contrast, de precizarea ulterioară privind rețeta de preparare: [iese cașcavalul] *mai cu grăsime mai multă-n el*, dacă se respectă regulile de preparare

specificate. Calificativul produsului compromis prin neatenție, *tăios*, *tăioasă*, pare incompatibil cu un aliment. Bănuim că la origine se afla paronimul *teios*, *~-oasă*, cu același semantism (v. DLR s.v. *teios* 1. „tare și fibros, ațos”), dar raportabil la baza derivativă *tei* prin urmare este vorba despre „[caș] similar, comparabil cu scoarța, coaja de tei, ca duritate”.

Modificarea petrecută în limitele sintagmei *brânză teioasă* > ~ *tăioasă* a dobândit, probabil, credibilitate prin etimologie populară, produsul cu însușirea respectivă sugerând metaforic posibilitatea „tăierii” la îngurgitare. Ne întemeiem interpretarea pe baza atestării suplimentare a termenului discutat în ALRR-Munt. și Dobr., V, chest. 2368. La întrebarea cu numărul respectiv “Cum ziceți că e brânza care stă mai mult timp în puțină (bărbânță) și care, când o mănânci pișcă la limbă?”, în pct. 806, s-a obținut răspunsul *tăioasă*, *brânză* ~, deci *taie*, figurativ, adică *pișcă limba*.

ABREVIERI

ALRR – Munt. și Dobr.	<i>Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea</i> , I–IV, de Teofil Teaha, Mihai Conțiu, Ion Ionică, Paul Lăzărescu, Bogdan Marinescu, Valeriu Rusu, Nicolae Saramandu, Magdalena Vulpe, București, 1996–2004.
Bărbuț, <i>Dicț. ol.</i>	Dorina Bărbuț, <i>Dicționar de grai oltenesc</i> , Craiova, 1990.
Boceanu, Gl.	Ion Boceanu, <i>Glosar de cuvinte din jud. Mehedinți</i> , București, 1913
Budiș 2001	Monica Budiș, <i>Comunitatea românească de pe Valea Timocului</i> , București, Editura Militară.
Costinescu, <i>Vocab.</i>	Ion Costinescu, <i>Vocabular româno-francesu</i> , București, 1870.
CV	„Cum vorbim”. Revistă pentru studiul și explicarea limbii. București. Anul I (1949) ș. u.
DA	Academia Română, <i>Dicționarul limbii române</i> , București, 1913–1948.
DEX	<i>Dicționar explicativ al limbii române</i> . Ediția a II-a. București, 1986 (Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan”).
DGS	<i>Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice</i> , volumul I, Literele A–C, autori: Ion Ionică, Maria Marin, Anca Marinescu, Iulia Mărgărit, Teofil Teaha: coordonator Maria Marin, București, 2009.
<i>Dicț. dialectal</i>	<i>Dicționar dialectal</i> (cuvinte, sensuri, forme) vol. I–V, redactor-responsabil Rubin Udler. Chișinău, 1985.
DLR	Academia Română, <i>Dicționarul limbii române</i> (DLR). Serie nouă, București, 1965 și urm.
Gl. Argeș	D. Udrescu, <i>Glosar regional Argeș</i> , 1967.
Gl. Dobr.	<i>Glosar Dobrogea</i> de Paul Lăzărescu și Nicolae Saramandu, în <i>Texte dialectale și glosar. Dobrogea</i> , de Paul Lăzărescu, Victorela Neagoe, Ruxandra Pană, Nicolae Saramandu, 1987.
Gl. Munt.	<i>Glosar dialectal. Muntenia</i> de Maria Marin, Iulia Mărgărit. București, 1999.
LR	„Limba română”, București, 1952 ș. u.
Mărgărit, ISE	Iulia Mărgărit, <i>Ipoteze și sugestii etimologice. Note și articole</i> . „Etymologica” 18, 2005.
MDA	Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan-Al. Rosetti”; <i>Micul dicționar academic</i> , vol. I, literele A–C, 2001; vol. II, literele D–H,

- 2002; vol. III, literele *I-Pr*, 2003; vol. IV, literele *Pr-Z*, 2003, București, Univers Enciclopedic.
- Popescu-Marin 1962 Magdalena Popescu-Marin, *Sufixele -oare și -toare (-ătoare, -etoare, -itoare)* în „Studii și materiale privitoare la formarea cuvintelor în limba română”, vol. al III-lea, p. 175–186.
- Sbiera, *Povești* Ion al lui G. Sbiera, *Povești populare românești*. Din popor luate și poporului date de ... Cernăuți, 1886.
- SDLR August Scriban, *Dicționarul limbii românești (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologisme, provincializme)*. Edițiunea întâia, Iași, 1939.

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București